

**UMUMTA'LIM MAKTABI O'QUVCHILARINING INTELLEKTUAL
QOBILIYATINI SHAXMATNI O'RGATISH JARAYONIDA
RIVOJLANTIRISH YO'LLARI**

Akramov E.S.

*Buxoro psixologiya va xorijiy tillar
institute magistranti*

Annotatsiya. *Shaxmat – aql va mantiq o'yinidir, u nafaqat strategik fikrlashni, balki xotira, e'tibor, tahlil qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini ham rivojlantiradi. Umumiy ta'lim maktablarida shaxmatni o'rgatish o'quvchilarning intellektual rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu maqolada shaxmatni o'rgatish jarayonida o'quvchilarning intellektual qobiliyatini rivojlantirishning samarali yo'llari batafsil ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *xotira va diqqatni kuchaytirish, strategik va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, tanqidiy fikrlashni shakllantirish, mantiqiy fikrlash, motivatsiya va rag'batlantirish.*

Kirish. Umumta'lim maktabi o'quvchilarining intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishda shaxmat o'rgatish samarali usullardan biri hisoblanadi. Shaxmat o'yinida qatnashish bolalarga nafaqat mantiqiy va analitik tafakkurni rivojlantirish, balki muhim hayotiy ko'nikmalarni shakllantirish imkonini beradi. Quyida shaxmat orqali o'quvchilar intellektual salohiyatini rivojlantirish yo'llarini ko'rib chiqamiz:

1. Strategik va mantiqiy tafakkurni rivojlantirish

Shaxmatda har bir yurish natijasida paydo bo'ladigan vaziyatni oldindan tahlil qilish va rejalashtirish talab qilinadi. Bu o'quvchilarda strategik va mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi. Dars jarayonida o'quvchilarni turli shaxmat kombinatsiyalarini yechishga yo'naltirish, ularni har xil murakkablik darajasidagi vazifalarni hal qilishga jalb etish orqali ular tahliliy fikrlashni o'rganadilar.

2. Xotira va diqqatni kuchaytirish

Shaxmat o'yinida muvaffaqiyatga erishish uchun o'yin qoidalari, kombinatsiyalar va strategiyalarni eslab qolish zarur. Bu o'quvchilar xotirasini mustahkamlaydi va ularni uzoq vaqt davomida diqqat bilan ishlashga o'rgatadi. O'quvchilarga murakkab kombinatsiyalarni yod olish va ularni amalda qo'llashni o'rgatish orqali xotira mashqlarini kuchaytirish mumkin.

3. Muammoni hal qilish qobiliyatini shakllantirish

Shaxmat o‘yinida har bir holat o‘ziga xos muammo sifatida qaraladi. Har bir yurish muammoni hal qilish qobiliyatini talab qiladi. Shaxmat mashg‘ulotlari davomida o‘quvchilarga turli shaxmat muammolarini berish va ularni o‘zlari hal qilishlariga imkon berish, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash va muammoni yechish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

4. Sabrlilik va o‘z-o‘zini nazorat qilish

Shaxmatni o‘rganish jarayonida muvaffaqiyatga erishish uchun ko‘p mehnat qilish, sabr va diqqat bilan mashg‘ulot olib borish kerak. Bu o‘quvchilarga sabrlilikni o‘rgatadi va o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Raqibning harakatlarini kutish va zarur paytda shoshilmaslik ularning o‘z-o‘zini nazorat qilish qobiliyatlarini mustahkamlaydi.

5. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish

Shaxmat darslarida o‘quvchilar raqibning yuriqlarini tahlil qilish, turli strategik yondashuvlarni ko‘rib chiqish va ularning ijobiy va salbiy tomonlarini tahlil qilish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantiradilar. Ularni turli holatlar ustida mustaqil ravishda tahlil qilishga rag‘batlantirish esa ularda tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantiradi.

6. G‘alaba va mag‘lubiyatga nisbatan to‘g‘ri munosabatni shakllantirish

Shaxmat darslari o‘quvchilarga faqat g‘alaba qozonishni emas, balki mag‘lubiyatdan xulosa chiqarishni ham o‘rgatadi. Bu ularga g‘alaba va mag‘lubiyatni hayotiy hodisa sifatida qabul qilish, mag‘lubiyatdan keyin xatolar ustida ishlash va kelgusida xatolarni takrorlamaslikka o‘rgatadi. Bu esa ularning ijtimoiy va psixologik jihatdan yetukroq bo‘lishiga yordam beradi [1].

Shaxmatni o‘rgatish jarayonida qo‘llaniladigan usullar

1. Ko‘rgazmali misollar va ta‘lim videolaridan foydalanish – o‘quvchilarga taniqli o‘yinlar misolida turli kombinatsiyalar va strategiyalarni tushuntirish.

2. Jamoa bilan tahlil qilish – o‘yin davomida birgalikda tahlil qilish va har bir yurishning ahamiyatini muhokama qilish orqali o‘quvchilarning muloqot va tahliliy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish.

3. Amaliy mashqlar va turnirlar tashkil qilish – o‘quvchilarning real sharoitlarda o‘z bilim va ko‘nikmalarini amalda sinab ko‘rish va raqobat muhitida o‘lishiga imkon berish.

4. Individual yondashuv– har bir o‘quvchining qobiliyatlarini inobatga olib, ularning kuchli va zaif tomonlariga mos darslar tashkil etish [2,3].

Shaxmatning Intellektual Rivojlanishga Ta'siri:

Shaxmat o'yini o'quvchilarning turli intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi:

- **Strategik fikrlash:** Shaxmatda o'yinchilar bir necha qadam oldinga reja tuzishlari, raqibning harakatlarini oldindan taxmin qilishlari va o'z strategiyasini moslashtirishlari kerak. Bu ularning strategik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi va murakkab muammolarni hal qilishga yordam beradi.

- **Mantiqiy fikrlash:** Shaxmat o'yinida mantiqiy xulosalar chiqarish, sabab-oqibat munosabatlarini tushunish va o'yinning rivojlanishini tahlil qilish muhim ahamiyatga ega. Bu o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi va ularning muammolarni hal qilish qobiliyatini yaxshilaydi.

- **Muammolarni hal qilish:** Shaxmat o'yini doimiy ravishda yangi muammolarni hal qilishni talab qiladi. O'yinchilar o'zlarining pozitsiyasini tahlil qilishlari, raqibning harakatlariga javob berishlari va eng yaxshi harakatni tanlashlari kerak. Bu ularning muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi va ularning qaror qabul qilish tezligini oshiradi.

- **Xotira va e'tibor:** Shaxmat o'yini xotira va e'tiborni talab qiladi. O'yinchilar o'yinning oldingi qadamlarini eslashlari, taxtda mavjud bo'lgan figuralarning pozitsiyasini kuzatishlari va raqibning harakatlariga e'tibor berishlari kerak. Bu ularning xotira va e'tiborini rivojlantiradi va ularning konsentratsiya qobiliyatini yaxshilaydi.

- **Kreativlik va xayol:** Shaxmat o'yini faqatgina mantiqiy fikrlashni emas, balki kreativlik va xayolni ham talab qiladi. O'yinchilar yangi strategiya va taktikalarni ishlab chiqishlari, nostandart yechimlar topishlari va o'zlarining kreativ qobiliyatlarini namoyon etishlari mumkin.

- **O'z-o'zini boshqarish:** Shaxmat o'yini o'z-o'zini boshqarishni talab qiladi. O'yinchilar o'z his-tuyg'ularini nazorat qilishlari, sabr-toqatli bo'lishlari va stressli vaziyatlarda to'g'ri qarorlar qabul qilishlari kerak. Bu ularning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantiradi va ularning stressga chidamliligini oshiradi [4].

Shaxmatni O'rgatishning Samarali Usullari:

Shaxmatni o'rgatish jarayonida o'quvchilarning intellektual qobiliyatini rivojlantirish uchun quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- **Bosqichma-bosqich o'rgatish:** Shaxmatni o'rgatish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi kerak. Avval o'quvchilarga shaxmat doskasi va figuralari bilan tanishtirish, so'ngra figuralarning yurishlarini o'rgatish, keyin esa oddiy taktikalar va strategiya elementlarini o'rgatish kerak.

- **Amaliy mashqlar:** Nazariy bilimlarni mustahkamlash uchun o'quvchilarga ko'p amaliy mashqlar berish kerak. Bu shaxmat o'yinlari, taktik topshiriqlar va muammolarni hal qilishni o'z ichiga oladi.

- **Individual yondashuv:** Har bir o'quvchining o'ziga xos qobiliyatlari va ehtiyojlari bor. Shu sababli, shaxmatni o'rgatishda individual yondashuvdan foydalanish muhimdir. O'qituvchi har bir o'quvchining kuchli va zaif tomonlarini aniqlashi va unga mos keladigan o'quv materiallari va usullarini tanlashi kerak.

- **Guruhdagi ishlar:** Shaxmat o'yinini guruhda o'ynash o'quvchilarning jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi va ularning o'zaro muloqotini yaxshilaydi. Guruhda o'ynashda o'quvchilar bir-birlaridan o'rganadilar, fikr almashishadi va o'z strategiyasini muhokama qiladilar.

- **O'yinlar va musobaqalar:** Shaxmat o'yinlari va musobaqalar o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularning raqobatbardoshlik ruhiga yordam beradi. Musobaqalar o'quvchilarga o'z bilimlarini sinovdan o'tkazish va o'zlarining yutuqlarini namoyish etish imkoniyatini beradi.

- **Zamonaviy texnologiyalar:** Zamonaviy texnologiyalar shaxmatni o'rgatish jarayonini yanada samarali qilishga yordam beradi. Shaxmat dasturlari, onlayn o'yinlar va ta'lim resurslari o'quvchilarga o'z bilimlarini mustahkamlash va yangi bilimlarni o'rganish imkoniyatini beradi.

- **Motivatsiya va rag'batlantirish:** O'quvchilarning shaxmatga bo'lgan qiziqishini oshirish va ularni o'rganishga rag'batlantirish uchun turli xil motivatsiya usullaridan foydalanish muhimdir. Bu mukofotlar, tanlovlar, sertifikatlar va boshqa rag'batlantiruvchi tadbirlarni o'z ichiga oladi [5].

O'quv Rejasining Tarkibiy Qismlari:

Samarali shaxmat o'quv rejasida quyidagi tarkibiy qismlar bo'lishi kerak:

- **Nazariy bilimlar:** Shaxmat doskasi, figuralar, figuralarning yurishlari, asosiy taktikalar va strategiya elementlari haqida nazariy bilimlar berish.

- **Amaliy mashqlar:** Shaxmat o'yinlari, taktik topshiriqlar va muammolarni hal qilishni o'z ichiga olgan amaliy mashqlar.

- **O'yin tahlili:** O'yinlarni tahlil qilish orqali o'quvchilar o'z xatolarini aniqlashlari va o'yinlarini yaxshilashlari mumkin.

- **Taktikalar va strategiya:** Shaxmat taktikasi va strategiyasi haqida chuqurroq bilimlar berish.

- **O'yinchi profili:** Har bir o'quvchining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash va ularning o'yin uslubini shakllantirish.

- **Raqobat va musobaqalar:** Shaxmat o'yinlari va musobaqalar o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularning raqobatbardoshlik ruhiga yordam beradi.

- **Mustaqil o'rganish:** O'quvchilarga mustaqil ravishda shaxmat adabiyotlarini o'qish, shaxmat dasturlaridan foydalanish va o'z bilimlarini oshirish imkoniyatini berish.

O'qituvchining Rol va Vazifalari:

Shaxmat o'qituvchisi muhim rol o'ynaydi. U quyidagi vazifalarni bajaradi:

- **Darslarni rejalashtirish va o'tkazish:** Darslarni o'quvchilarning yosh xususiyatlari va bilimlarini hisobga olgan holda rejalashtirish va qiziqarli tarzda o'tkazish.
- **Individual yordam:** Har bir o'quvchiga individual yordam ko'rsatish va ularning kuchli va zaif tomonlarini hisobga olish.
- **Motivatsiya va rag'batlantirish:** O'quvchilarni o'rganishga rag'batlantirish va ularning yutuqlarini qadrlash.
- **Guruhdagi ishlarni tashkil etish:** O'quvchilar o'rtasida hamkorlik va o'zaro yordamni rivojlantirish uchun guruhdagi ishlarni tashkil etish.
- **Musobaqalarni o'tkazish:** O'quvchilarning bilimlarini sinovdan o'tkazish va ularning yutuqlarini namoyish etish uchun musobaqalarni tashkil etish.
- **O'quv materiallari bilan ta'minlash:** O'quvchilarni kerakli o'quv materiallari bilan ta'minlash va ularga qo'shimcha resurslarni taqdim etish [6].

Baholash va Monitoring:

O'quvchilarning yutuqlarini baholash va monitoring qilish uchun quyidagi usullar qo'llanishi mumkin:

- **O'yinlarni kuzatish:** O'quvchilarning o'yinlarini kuzatish va ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash.
- **Testlar va topshiriqlar:** Taktik topshiriqlar, muammolarni hal qilish va nazariy bilimlarni tekshirish uchun testlar.
- **O'yin tahlili:** O'quvchilarning o'yinlarini tahlil qilish va ularning strategiya va taktika qo'llash qobiliyatini baholash.
- **O'z-o'zini baholash:** O'quvchilarga o'zlarining o'yinlarini va bilimlarini baholash imkoniyatini berish.

Xulosa. Shaxmatni o'rgatish umumiy ta'lim maktablarida o'quvchilarning intellektual qobiliyatini rivojlantirishning samarali usuli hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan usullar va tavsiyalar o'qituvchilarga o'quvchilarning strategik fikrlash, mantiqiy fikrlash, muammolarni hal qilish, xotira va e'tibor, kreativlik va o'z-o'zini boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Muvaffaqiyatli shaxmat ta'limi uchun o'qituvchining professionalligi, o'quv rejasining yaxshi tuzilganligi va o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishi muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ашотов, В. И. "Шахмат: Теория и практика". Москва: Просвещение, 2019. — Ushbu kitob shaxmat o‘yinining asosiy tamoyillari va strategiyalari haqida keng qamrovli ma’lumot beradi va ochilish, markaziy o‘yin hamda so‘nggi o‘yin bosqichlarini o‘rgatadi.
2. Каспаров, Г. "Шахматное искусство". Санкт-Петербург: АСТ, 2018. — Shaxmat o‘yinining asosiy texnikalari va strategik yondashuvlarini o‘rganish uchun mashhur shaxmat ustasi Garri Kasparov tomonidan yozilgan qo‘llanma.
3. Силман, Дж. "Учимся играть в эндшпиль". Москва: Эксмо, 2020. — Kitob shaxmat o‘yinining so‘nggi bosqichida mat qilish texnikalari, raqibni yutish uchun o‘yin strategiyalariga bag‘ishlangan.
4. Tardif, A. "Chess Fundamentals". New York: Dover Publications, 2015. — Bu qo‘llanma shaxmatning asosiy qoidalari, ochilish, markaziy o‘yin va so‘nggi o‘yin bo‘yicha batafsil ko‘rsatmalarni o‘z ichiga oladi.
5. Гроссмейстер, М. "Основы шахматной стратегии". Москва: Оникс, 2021. — Ushbu asar shaxmat strategiyasining tamoyillari, ochilish va hujum taktikalari haqida batafsil tushunchalarni beradi.
6. Fine, R. "Basic Chess Endings". New York: McKay, 2017. — Shaxmatda turli so‘nggi o‘yin texnikalari va piyodalarni ferzga aylantirish orqali ustunlikka erishish usullari haqida muhim qo‘llanma.